

עורכת: ד"ר אסתי ובמן

כרך 7, גיליון מס' 9, 5 בספטמבר 2017

הערבים הפלסטינים בישראל: קונספטואליזציה מחודשת של העבר

אריק רודניצקי

"ישראל הרגישה את הסכנה הנשקפת מתנועת אל-ארד שכן היא ראתה את הגאות הלאומית ואת הסיסמאות הלאומיות שנשמעו מפיו של עבד אל-נאצר אשר התחילו לעורר ולהניע את הרגשות הלאומיים. היא ראתה בנו [אנשי תנועת אל-ארד] מעין התחלה של חוסר שקט ושל תחיית התנועה הלאומית הפלסטינית (אל-חרכה אל-קומייה אל-פלסטינייה) שקמה תחת האפר של הנכבה; התחלה של החייאת בעיית העם הפלסטיני שהיא חשבה כי היא סגרה את התיק שלו. במבט לאחור אנו מבינים כי תנועת אל-ארד לא הייתה תופעה בודדת. היא ייצגה את ראשית ההתעוררות הפלסטינית ואת האיסוף מחדש של שברי הזהות הלאומית הפלסטינית (אל-הוייה אל-וטנייה אל-פלסטינייה) שנופצה על-ידי הנכבה. הניסיונות הללו החלו להתבצע באופן מקביל, במולדת ובתפוצות. ישראל הצליחה לדכא את תנועת אל-ארד ולהרחיק אותה מחיק המולדת לתקופה ארוכה."¹

במילים אלו מתאר עו"ד צברי ג'ריס את תפקידה ההיסטורי של תנועת אל-ארד, בראיון שנערך עמו בראשית אוגוסט 2017. ג'ריס, כיום בן 80, הוא אחד ממייסדי התנועה. התנועה הוקמה בשנת 1958 בהשפעת המשנה הפאן-ערבית של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, ועל יסוד תפיסה לאומית ערבית שאיננה מקבלת את הסדר הפוליטי שנתקבע בעקבות מלחמת 1948. בשנת 1964 היא הוצאה אל מחוץ לחוק. חלק מחבריה ניסו להתמודד בבחירות לכנסת בשנת 1965 אך רשימתם נפסלה.² בשנת 1970 נאלצו כמה מחברי התנועה, ובהם ג'ריס, לעזוב את הארץ. ג'ריס חבר אל אנשי אש"ף בלבנון ובמשך שנים אחדות נמנה עם חברי "המרכז ללימודים פלסטיניים" (מרכז אל-דראסאת אל-פלסטינייה). ב-1994, לאחר חתימת "הסכם אוסלו" בין ישראל לפלסטינים, שב ג'ריס לכפר הולדתו, פסוטה, השוכן בגליל העליון.

הנקודה המעניינת בדבריו של ג'ריס היא המשקל ההיסטורי שהוא מייחס לתנועת אל-ארד כמבשרת הלאומיות הפלסטינית החדשה בעידן שלאחר הנכבה. בניגוד לדעה הרווחת כי הניסיון ההיסטורי הראשון להתארגן על בסיס פלסטיני לאחר הנכבה התמצה בהקמת תנועת פת"ח בשנת 1959 בכווית (הרחק מן המולדת הפלסטינית), מנסה ג'ריס לגזור גזרה שווה בין "הניסיון של התפוצות" לבין "הניסיון של המולדת" בשלהי שנות החמישים לשקם את התנועה הלאומית הפלסטינית. המראיון, סלימאן אבו ארשד, בעצמו מוותיקי הזרם הלאומי הפלסטיני בישראל, מרחיק לכת ומסיק מדבריו של ג'ריס כי תנועת אל-ארד "הייתה מודעת לתפקידה בבנייה מחדש של הישות הפלסטינית שחרבה בנכבה. היא ראתה בעם הפלסטיני ובבעיותיו יחידה אחת שאיננה ניתנת לחלוקה והאמינה בכל זכויותיו. למרות התמיכה הגורפת שלה בעבד אל-נאצר, היא סברה כי העם הפלסטיני הוא בעל זכות ראשונים להגדרה עצמית, וזאת במסגרת השאיפות העליונות של האומה הערבית."³

¹ ראיון עם צברי ג'ריס, "תנועת אל-ארד" – פרשה פלסטינית לאחר הנכבה, "arab48.com", 11 באוגוסט 2017, נצפה ב-22/08/17 <http://bit.ly/2uQ0P1T>

² להרחבה ראו: רון חריס, "דמוקרטיה יהודית ופוליטיקה ערבית: תנועת אל-ארד בבית המשפט העליון, "פיללים" (תשס"ב, 2002), עמ' 107-155.

³ ראיון עם צברי ג'ריס (ראו הערה 1 לעיל).

הטענה כי תנועת אל-ארד הייתה אחד מניצני התנועה הלאומית הפלסטינית בדור הראשון שלאחר הנכבה איננה חדשה. יעקב לנדאו, באחד ממחקריו המוקדמים על החברה הערבית בישראל שראה אור ב-1971, הסיק כי מטרתה היסודית של תנועת אל-ארד הייתה "להיאבק למען לאומיות ערבית פלסטינאית, תוך התעלמות מרצונם של הרוב היהודי בישראל ושלטונות המדינה."⁴ אולם החידוש המשתמע מתוך דבריהם של ג'ריס ושל אבו ארשיד נוגע לממד חשוב באופי הפלסטיני שאותו הם מייחסים בדיעבד לתנועת אל-ארד – ממד של "התנגדות" (מקאומה), שנגזר מתוך העיקרון של "עצמאות ההחלטה הפלסטינית" (אל-קראר אל-פלסטיני אל-מסתקל). עיקרון יסוד זה בלאומיות הפלסטינית המודרנית, שהוצג מטעם ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים בשנות השישים והשבעים, מתבטא בגישה פרואקטיבית ומהפכנית, המתעלמת מן האילוצים הפוליטיים בשטח, מתוך אמונה כי בכוחם של המהפכנים לשנות את המציאות ולהפוך אותה על פיה. לא לחינם הגדיר יזיד צאיע' את השנים 1967-1972 – דהיינו השנים שלאחר מלחמת ששת הימים – בכינוי "שנות המהפכה".⁵ בשנים אלה השתלט פת"ח בראשות יאסר ערפאת על אש"ף, והוקמו ארגוני החזית העממית והחזית הדמוקרטית. דוקטרינת המאבק המזוין, שאומצה בידי ארגונים אלה, ביטאה יותר מכל את הגישה המהפכנית החדשה ויצקה תוכן ממשי למושג "עצמאות ההחלטה הפלסטינית".

רישומן של "שנות המהפכה" הורגש לא רק בזירה הפלסטינית החיצונית אלא גם בזירה הפלסטינית הפנימית. בקיץ 1972 הוכרז באום אל-פחם על הקמת ארגון מקומי שנודע לימים בכינוי "בני הכפר", **אבנא אל-בלד**. הארגון ראה עצמו חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית הפלסטינית, גם אם הוא נאלץ להתאים עצמו לנסיבות הפוליטיות שבהן הוא פועל. משחר הקמת הארגון הטעימו מייסדי "בני הכפר" כי הוא הוקם בהשראת דוקטרינת המאבק המזוין הפלסטיני. הם הדגישו כי מדובר בארגון המהפכני הפלסטיני הראשון שהוקם ב'פנים' לאחר הנכבה, ולכן אין לראות בו המשך היסטורי של תנועת אל-ארד. המסקנה היא שרעיון ה"התנגדות" לא בא לידי מימוש בציבור הפלסטיני בתוך ישראל אלא רק בעידן שלאחר 1967, והוא קיבל השראה מארגוני ההתנגדות הפלסטיניים מעבר לגבול.

האמנם לא היו בקרב האוכלוסייה הערבית בשלהי שנות החמישים מרכיבים של "התנגדות"? בשיח המחקרי על אודות אופייה של האוכלוסייה הערבית שנותרה בשטח המדינה לאחר הקמתה רווחה במשך שנים רבות הגישה כי הייתה זו אוכלוסייה חלשה ונחשלת, שכמעט ולא ניסתה לקרוא תגר על הסדר הפוליטי הקיים. עזמי בשארה, במאמר משנת 1993, גרס כי "האוכלוסייה הפלסטינית בישראל אחרי 1948 הייתה שארית מובסת של חברה מובסת", וכי עובדה זו באה לידי ביטוי באופן התייחסותה אל עצמה, ואל השלטון הישראלי והממשל הצבאי.⁶ "דור השורדים" של מלחמת 1948, קבעו ח'אולה אבו בכר ודני רבינוביץ' בספרם מ-2002, התאפיין בגישה פסיבית וקיבל בהכנעה את תלאות הממשל הצבאי.⁷ ההתייחסות למיעוט הערבי כאל קבוצת אוכלוסייה מוחלשת וכנועה שימשה במשך תקופה ארוכה את מבקרי מדיניות הממשלה כהוכחה ניצחת, גם אם בדיעבד, לכך שלא היה שום צידוק ביטחוני לקיומו של הממשל הצבאי משך 18 שנה (1948-1966). לטענתם, הטעם היחיד להשארותו על כנו היה פוליטי: יישום מדיניות של פיקוח ושליטה הדוקים על קבוצת מיעוט, שהייתה ממילא מוחלשת.⁸

בשנים האחרונות אנו עדים להיפוך המגמה. הגישה החדשה מתבטאת בהבלטת מרכיבי ההתנגדות שרווחו בקרב האוכלוסייה הערבית כבר בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה. במאמר משנת 1997 טען אחמד סעדי כי "הפלסטינים [בישראל] פיתחו צורה של התנגדות תרבותית, שבאמצעותה השתדלו להשפיע על מהלך חייהם." אחת מצורות ההתנגדות הייתה המאמץ של העקורים וצאצאיהם לשמר את הזיכרון ההיסטורי והתרבות המקומית של היישובים שנחרבו ב-1948. עמדה כזו, מטעים סעדי, ביטאה התנגדות לעובדות שנכפו על-ידי הסדר הפוליטי הקיים.⁹ ביטוי נרחב ומנומק יותר לגישה החדשה המבליטה את ממד ההתנגדות מצוי בספרו של הלל כהן, "ערבים טובים", שראה אור בשנת 2006. אחת המסקנות העיקריות שעולות בספר היא שדור 1948 לא היה כה כנוע ושפוף, כפי שהיה מקובל לחשוב אלא דווקא עלה על דורות מאוחרים יותר בהיקף המחאה שלו. כהן מסיק כי רמת ההתנגדות של האזרחים הערבים למדינה או למעשיה הייתה גבוהה הרבה

⁴ יעקב מ. לנדאו, **הערבים בישראל: עיונים פוליטיים** (הוצאת מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1971). ראו התייחסות למטרות תנועת אל-ארד בעמ' 120-121.

⁵ יזיד צאיע', **אל-חרכה אל-וטנייה אל-פלסטינייה, 1949-1993: אל-כפאח אל-מסלח ואל-בחת' ען אל-דולה** (מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, 2003), עמ' 227-462.

⁶ עזמי בשארה, "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", **תיאוריה וביקורת**, מס' 3 (1993), עמ' 7-20.

⁷ ח'אולה אבו בכר ודני רבינוביץ', **הדור הזקוף** (ירושלים: הוצאת כתר, 2002), עמ' 31-37.

⁸ Arik Rudnitzky, "The Contemporary Historiographical Debate in Israel on Government Policies on Arabs in Israel During the Military Administration Period (1948-1966)," *Israel Studies*, vol. 19, no. 1 (2014), pp. 24-47.

⁹ אחמד סעדי, "תרבות כמימד של התנהגות פוליטית: הפלסטינים אזרחי ישראל", **תיאוריה וביקורת**, מס' 10 (1997), עמ' 193-202.

ממה שמקובל לחשוב, והתנגדות זו אף נחלה הצלחות לא מבוטלות. בין הצלחות אלה הוא מזכיר את ההגנה על מסתננים והסתרתם, שאפשרו לאוכלוסייה הערבית להגדיל את מספרה ב-15 אחוזים בחמש השנים הראשונות לאחר קום המדינה, ואת שימור הנרטיב והזיכרון הקולקטיבי, למרות המאמצים של מערכת החינוך וגורמי הביטחון למנוע פיתוח נרטיב ערבי לאומי. לדבריו, "לא היו אלו יחסי כוחות שבהם צד אחד החזיק בכל העוצמה והצד האחר היה חסר אונים לחלוטין."¹⁰ דוגמא נוספת ל"תזת ההתנגדות" הוא מאמרה של מהא נצאר משנת 2011. המאמר מתאר כיצד עלה כבר בעשור הראשון להקמת המדינה בביטאון המפלגה הקומוניסטית, **אל-אתחאד**, דיון בנושא הטעון של זכות השיבה לפליטים הפלסטיניים. עובדה זו, מסיקה נצאר, מפריכה את הגישה שקנתה לה אחיזה בעבר ולפיה בתקופה שקדמה ל-1967 היה המיעוט הערבי שקט וציותן.¹¹

צמיחתה של הגישה ההיסטוריוגרפית החדשה אינה יד המקרה. היא נובעת מן השינוי בתפיסה העצמית של הערבים בישראל בעידן שלאחר "הסכמי אוסלו". בשנים אלה מצויה התנועה הלאומית הפלסטינית במשבר המתבטא בהיעדר חזון לאומי פלסטיני כולל בעקבות הקריסה של פתרון "שתי המדינות" בין ישראל לפלסטינים. הרשות הפלסטינית, שהוקמה לפני שני עשורים על יסוד פתרון זה, לא הצליחה להביא את זכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני לכדי מימוש מלא בגדה וברצועה. חמור מכך, זה עשור ויותר היא מפוצלת בין שלטון הפת"ח בגדה המערבית לבין שלטון החמאס ברצועת עזה. נוכח מצב עניינים זה מתברר כי דווקא הפלסטינים בישראל, שמלכתחילה נקלעו למצב של "פריפריה כפולה" בעקבות תהליך אוסלו – דהיינו, בשולי התנועה הלאומית הפלסטינית ובשולי האזרחות הישראלית – התאוששו מן המשבר שפקד אותם, התארגנו מחדש, והפכו כיום לנושאי הגחלת הלאומית. ציון דרך בולט בתהליך זה היה פרסומם של ארבעת מסמכי "החזון העתידי" בשנים 2006-2007. המסמכים הציגו חזון קולקטיבי כולל עבור המיעוט הערבי, ולמעשה ביקשו לשרטט, מתוך זווית הראייה של המיעוט, קווים כלליים ל"הסדר של קבע" בין המדינה לבין אזרחיה הערבים. עדות נוספת לגישה הפרואקטיבית החדשה מצויה בעובדה שדווקא מקרב המנהיגות הערבית בישראל נשמעים בעשור האחרון קולות ביקורת תקיפים – אף יותר מאלה שנשמעים מפי המנהיגות הפלסטינית בשטחים – על הכוונה של ישראל להגדיר את עצמה "מדינה יהודית" במסגרת המו"מ על הסדר הקבע בין ישראל לפלסטינים.¹²

גם אם תנועת **אל-ארד** לא גילמה בהכרח את רעיון ההתנגדות הפלסטינית במשמעותו הקלאסית, דבריו של ג'ריס בראיון האחרון הם נדבך נוסף בתהליך ההבניה המחודשת של העבר. תהליך זה מדגיש כי הפלסטינים בישראל, למרות משבר השנים הראשונות לאחר הנכבה, היו גורם פעיל בעיצוב ההיסטוריה שלהם בתוך המדינה. המסקנה ברורה: אם הרצף ההיסטורי של המחשבה הלאומית הפלסטינית המודרנית, אשר הוצג תחילה מטעם "הפלסטינים של החוץ", נקלע למבוי סתום, הנה קמים "הפלסטינים של הפנים" ומוכיחים, גם אם בדיעבד, כי הרצף ההיסטורי של הלאומיות הפלסטינית התקיים (וממשיך להתקיים) דווקא אצלם, באדמת המולדת.

¹⁰ הלל כהן, **ערבים טובים – המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות** (ירושלים: הוצאת עברית, 2006).

¹¹ Maha Nassar, "Palestinian Citizens of Israel and the Discourse on the Right of Return, 1948–59," *Journal of Palestine Studies*, vol. 40, no. 4 (Summer 2011), pp. 45–60.

¹² אריק רודניצקי, **המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית"** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015).